

УДК 398.1.

КӨЧМӨН ЭЛДИН УЛУТТУК ОЮНДАРЫ
("Манас" эпосунун мисалында)
НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ КОЧЕВНИКОВ
(На примере эпоса "Манас")
NATIONAL NOMAD GAMES
(For example epos Manas)

Алымкулов Б.Н. – саясий и.к., ЖАМУ,
a.begijan@mail.ru

Аннотация: Бул илимий макалада көчмөн элдин тарыхы, улуттук оюндары "Манас" эпосунун мисалында берилди. Негизинен ат оюндарына басым жасалып, улуттук оюндар илимий анализге алынды.

Аннотация: В статье анализировано и изложено история народа, особенности национальных конных игр кочевого кыргызского народа на примере эпоса "Манас".

Annotation: This story analyses history of nomad people, national games given epos "Manas" ..

Ачык сөздөр: Көчмөндөр, маданият, салт, салттык билим, улуттук оюндар, тарых.

Ключевые слова: Кочевники, культура, традиция, традиционное образование, национальные игры, история.

Key words: Nomades, culture, tradition, traditional knowledge, national games, history.

Узун тарыхты басып өтүп, кыйын кезеңдерди баштан кечирип келген байыркы, көчмөн элдин бүгүнкү муунга калтырган баа жеткис белеги-бул мамлекеттүүлүк, эркиндик, ал эми өзөгү алар калтырган улуу маданият. Көчмөндөрдөгү салттык маданияттын көрөңгөсү элдик баатырларын, каада салттарын, нарк-насилдерин тарыхын муундан-муунга оозеки өткөрө билгендиги. Ата-бабаларыбыз аздектеп, кылымдардан-кылымдарга көздүн карегиндей сактап келген улуттук көрөңгөбүз, басып өткөн бай тарыхыбыз, дүйнөгө "Манастай" көркөм казынаны берген көөнө маданиятыбыз буга күбө деп айтсак туура болот. "Манас" эпосу чоң көлөмдүү чыгарма болуп, байыркы кыргыздардын саясий, экономика, философия, тарых, турмуштук каада салт-санаалар, укуктук, социалдык, дин жана көчмөндөрдүн улуттук оюндарын өзү менен кошо дээрлик бир миң жылдан ашуун убактан бери алып келүүдө. Бул улуу чыгарма кыргыздардын гана эмес Орто-Азия элдеринин, кала берсе бүтүндөй ааламдын баа жеткис байлыгы экендиги бүгүнкү окумуштуу-изилдөөчүлөр тарабынан аныкталып жогорку баа берилүүдө. Улуу манасчы Жүсүп Мамай: "Кыргыздардын тилек арманы боюнча алганда, Манас бар дегенге ишенишет, жок дегенге ишенишпейт" деген [1.16].

Мында кээ бир илимпоздор "Манас" эпосу кыргыздардын Эне-Сайдан Алтай, Тянь-Шанга жер которуп, кыргыздар ислам динин кабыл алгандан мурда пайда болгон деген божомолду да айтышкан. Бирок, баса белгилеп кетүүчү нерсе, эпостон кыргыздардын келип чыгышын, ислам дини жана ага ишенимдер жөнүндө маселелерди да байкоого болот. Белгилүү окумуштуулар, О.Токусаков жана М.Жумагуловдор кыргыз элинин «Манас» эпосу адамзаттык руханияттын туу чокусундагы дөөлөттөрдүн бири болуп эсептелет-деп өздөрүнүн чыгармаларында баса белгилеп келишет [2.165].

Эпосто элибиздин жөрөлгөлөрү, үрп-адат, каада, салт-санаалары өтө бийик

мазмунда көрсөтүлгөн. Аларды атап айтсак, аш берүү, айт майрам, той жана башка ушундай жакшылык күндөрдө, улак тартканы, байге чапканы, теңге эңип, оодарышканы сыяктуу салттары устаттык менен эпоско ширетилген болуп, каардуу кан төгүлгөн күндөр менен жайкалып жаткан бейпилчилик - бул чыгармада эриш-аркак берилгенин байкоого болот: Мисалы:

Салкында ордо атышып,
Эңишип улак тартышып,
Шерне жеп, тайдан союшуп,
Кымыз, балын татышып.
“Теке тырмыш”, “Кол бука”,
“Аркандарын тартышып”.
Эл чогулган кездерде,
Ар бир үйдүн жанында,
Казылуу турган кемеге.
Бүлкүлдөп кайнап туруптур,
Казаны толуп этгерге. [1.26].

Ошондой эле чыгармада сүрөттөлгөн маселелердин бири эл-жерин сүйүү, көк мелжиген карлуу чокулар, жашыл түскө бойолгон жайлоо, атырылган өзөндөр, төрт түлүк мал менен сан жетпеген учар куштар, такандуу жаныбарлар, ак өргөөлөр булардын бардыгы акылман манасчыларыбыздын назарынан четтеп өтө албаган. Эл жерин сүйүү менен тарыхта кыргыздар коңшулаш олтурган улуттар менен коюу карым-катнаш жасап, береке-бирдикте өтүшкөн жана “Манас” эпосунда уулуттардын чоң ынтымагы негизги тема катары даңазаланган:

Достошуп кымкап кийдирип,
Алдына жорго миндирип.
Жалгыз киши болсо да,
Козусун союп жедирип.
Жамбашка калың жуурканы,
Жаткырып төрдө керилтип.
Улуу-кичүү сыйлашып,
Урмат-ызат билдирип.
“Акыйнек” айтып айлуу түн,
Кыз-келин, жигит келишип.
Алты бакан селкинчек,

Асмандата тебишип [1.26] - бул саптардан кыргыздардын канчалык меймандос экендигин жана кыз-жигиттердин ортосунда өз ара келишип айтылуучу “Акыйнек” айтуу улуттук оюнубуз да кеңири баяндалган. Эпосто көрсөтүлгөндөй кыргыздар той, майрам күндөрү боз үйлөргө жыйналышып, казанда этин кайнатып, манасчыларга атайын “Манас” айттырышып кала берсе аларга ат мингизген учурлар да кездешет. Кыргыздардын мына ушундай ый менен сыйы аралаш башынан кечирген күндөрү да чыгармада айтылып өткөн:

Уул үйлөп, кыз берип,
Бешикке салып, той берип.
Байге бөлүп, кунан чаап,
Соогатына чоң берип.
Бабырашып, чуулдап,
Ый менен сыйы аралаш
Өлүм өлсө аш берип.

Конок алып, беш-бештен,
Кой союп куйрук, баш берип.
Күлүгүн чаап алыска,
Салдырып жорго какырга
Эңиштирип эрлерди,
Эндирип жерден теңгени,
Сайдырып найза баатырга.
Керишип кулач, жаа тартып,
Кадага илген жамбы атып.
Береке кол балпаңдап,
Жыргалга батып сайраңдап.
Бейкут, бейпил, тынч жатып,
Абышка жаштай үн салып.
Кемпири майды карабай,
Келини каймак жалабай,
Кыргыздын толгон кези экен,
Улагадан май агып [1.27].

Эпосто Манас баатырдын Жамгырчы жана Шыгай менен көрүшкөн бөлүгүндө Жамгырчы:

“Бергеним үлүш меники,
Көк бөрүндү тарткын” – деп.
Көкүлүн көккө сүйдүрүп,
Күлүгүң болсо чапкын деп.
Ат чабуучу балдарга,
Арчындап жоолук байлатып.
Жолдон кое берет деп.
Калыска атты айдатып.
Байгеге сайган малдарын,

Кермеге тизип байлатып [1.105] -деген саптар менен берилген. Андан ары кыргыз эли азыркы күнгө чейин унутпай ойноп келген элдик оюндардын ирээти да “Манас” эпосунун негизги сапаттарынан орун алган. Мисал келтире кетсек:

Көк бөрү” тартып, кунан чаап,
Аттардын баары суу болуп.
Балдардын баары уктабай,
“Акачөлүм”, “Жашынмак”,
Айтканы кызуу жаңылмач.
“Кара коюм дүмпүлдөк”,
Катын, кызда “Селкинчек”.
Кырк уруу кыргыз дуулады,
Кыялданып эркиндеп.
Кыйла оюн салышты.
Кызыкка батып калышты.
Башка жактан барганы,
Оюнду көрүп таңданды.
Таң калышып карашып,
Олтура албай шыктанды:

“Кыргыздын ойну көп – деди,
Жаштары жалын, өрт – деди [1.153]. Ошону менен бирге эле кыргыз

элинде жылкыга өзгөчө көңүл буруп, өзгөчө мамиле жасап келгендиги белгилүү. Бул образ “Манас” эпосунун ар бир сабынан кездешет. Анткени улуу ат адамдын канаты экендигин жан дүйнөсүндө терең сезишкен. Чынында “Манас” эпосунда кездешкен көптөгөн оюндар асыл жылкылардын катышуусу менен аткарылат. Мисалга алсак:

Кары-жашың дууладың,
Байге бөлүп, кунан чаап,
Эр оодарып сайышып.
Күрөшүп балбан жыгышып.
Улак тартып ойнодуң,
Төрттөн бала чыгышып.
Мөрөй аттың атмакчың.
Коргоол менен чатыраш,
Манаптарың баспадың.
Кечте менен топташты,
Эртеден кечке баштадың.
Жайкалып жаттың он күнү,
Көрдүң жыргал а шайын [1.154].
Азоону минип түйүлтүп,
Арт-артынан келишип.
Уландары теңге эңишип,
Уул үйлөп, кыз берип,
Турмушу жакшы ырым көп,
Балдарына той берип.
Үлүш бөлүп дуулдап,
Байге бөлүп кунан чаап.
Мага соога бергин деп,
Бабырашып чуулдап [1.185] – деп Манастын Накылайды алышында

кыргыздын улуттук оюндары кеңири чагылдырылган жана жеңүүчүлөр төмөндөгүдөй байгелерге ээ болушкан:

Жетимиш атка байге бар,
Эң алдыңкы атына -
Сайган байге мамындай:
Жону туюк жүз нар бар
Беш жүз болду жылкысы,
Кошкон жамбы, пулу бар.
Кызыл кымкап шайы бар,
Кундуз менен сулөөсүн,
Суусар, булгун дагы бар.
Миңге санын толтуруп,

Сайган байге чагы бар [1.153]. Бул да болсо кыргыз элинин улуттук оюндарында элдин арасынан чыккан эр-азаматтарын эрдигин калыс, туура баалап жогорудагыдай урмат сый көрсөткөнү менен өзгөчөлөнүп, дүйнө жүзү жогору баа берип, натыйжада биринчи Дүйнөлүк көчмөндөр оюну негизделип, Кыргызыстанда өткөрүлгөнү чоң тарыхый мааниге ээ болуу менен көчмөн тарыхын байытты.

Белгилүү философ Ж.Б.Бөкөшов өзүнүн эмгектеринде белгилеп кеткендей элдин коомдун турмушунда дүйнөнү, ай-ааламды, адам жашоосун талдап-баалап түшүнүшкө негиз, өбөлгө болгон ой-түшүнүктөр, көз караштар макал-лакап, таамай сөз, ыр-жомок, аңыз-уламыш, кеп-кенеш, каада-салт, үлгү-өрнөк аркылуу жашап келе жатат. Бул кыргыз

элинин тарыхына, маданиятына, тилине камыр-жумур жуурулушкан көрүнүш [3.20] деген.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы мезгилде илимий анализге алынып жаткан “Манас” эпосундагы улуттук оюндарды илимий анализге алуу жогорку актуалдуулукка ээ. Анткени эпосто биринчиден, көчмөн элдин жашоо философиясы чагылдырылса, экинчиден, кыргыз элинин энциклопедиясы деп да бекер жерден айтышпайт. Анткени ал эпосто бүтүндөй тарых, маданият, каада-салт, руханий кенч, түгөнбөс казына жатат. Үчүнчүдөн, эпосту ар тараптуу илимий анализге алуу, концептуалдуу изилдөө өз актуалдуулугун жоготпой келет. Ошого байланыштуу Кыргызстанда өткөрүлүп жаткан бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары да учурдун актуалдуу көрүнүшү десем жаңылышпайм. Өлкөбүздө 2 ирет өткөрүлгөн көчмөндөр оюндарында “Манас” эпосунда кездешкен “Көк бөрү”, “Оодарыш”, “Тыйын эңмей”, “Кыз куумай”, “Таяк тартмай”, “Балбан күрөш”, “Эр сайыш”, сыяктуу оюндар ойнолууда.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз элинин тарыхый эпосу Манас. 1-бөлүм / биринчи китеп / Айтуучу: Жусуп Мамай, Иреттөөчү: Асанбай Матили Ош 1995
2. Т 50 Философия: Окуу куралы / О.А.Тогусаков, М.Жумагулов, К.Байбосунов. – Б.: 2007. – 189 бет.
3. Бөкөшов Ж.Б. Б-86 Философия. – Жалал-Абад: 2002. -201 б.